

ISSN: 2230-7850

IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)

VOLUME - 10 | ISSUE - 1 | FEBRUARY- 2020

भारतातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास आणि त्याच्या कारणांचे अध्ययन

डॉ. उज्ज्वला दि. गोंडाणे

इतिहास विभाग प्रमुख, श्री. निकेतन कला वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.

सारांश:

1917 मध्ये महात्मा गांधींनी चंपारण सत्याग्रहासोबतच शेती आणि शेतकऱ्यांशी संबंधित मोहीम सुरू केली होती आणि आज 100 वर्षांनंतर पुन्हा एकदा शेतकऱ्यांची समस्या देशासमोर सर्वात मोठी समस्या म्हणून उदयास आली आहे. शेतकऱ्यांच्या कर्जमाफीची मागणी आणि आंदोलन देशातील सर्व रूपांमध्ये वेगाने पसरत असतानाच शेतकरी आत्महत्येशी संबंधित प्रकरणांचाही राजकारणावर परिणाम होत आहे. सलग तीन वर्षांच्या दुष्काळामुळे अडचणीत सापडलेल्या शेतीला यंदा पुराचा तडाखा बसला आणि गेल्या वर्षीपेक्षा कमी उत्पन्न मिळाले. शेतकऱ्यांची कर्जमाफी करून त्यांना सावरण्याच्या मागणीला जोर आला आहे. 100 वर्षांपूर्वीचे चंपारणमधील गांधींचे पहिले शेतकरी आंदोलन पाहिल्यास, तेव्हाही तेच मुद्दे समोर होते जसे ते आता आहेत. तेव्हा शेतकऱ्यांना त्यांची देणी मिळाली नव्हती आणि आज हा सर्वात मोठा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. शेतकऱ्यांच्या खराब स्थितीचा परिणाम देशातील पिकांच्या उत्पादनावरही होत आहे. किमान आधारभूत किमतीबाबत सरकारवर दबाव आहे. नोटाबंदी आणि जीएसटीचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाल्यानंतर शेतकऱ्यांसमोर नव्या संकटाचा सामना करावा लागत आहे ह्या शोधपत्राचा उद्देश भारतातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास आणि त्याच्या कारणांचे अध्ययन करणे आहे.

मुख्य शब्द: शेतकरी चळवळी, नीळ शेतकऱ्यांचे आंदोलन पवना बंड, डेक्कन बंड, चंपारण सत्याग्रह, किमान आधारभूत किमत, ब्रिटिश राजवट, स्वातंत्र्य चळवळ

परिचय:

१८५७ चा पहिला स्वातंत्र्यलढा ब्रिटिशांनी काही देशी संस्थानांच्या मदतीने दडपला होता पण त्यानंतरही भारतातील अनेक ठिकाणी लोकांच्या हृदयात संघर्षाची ज्योत तेवतच राहिली या दरम्यान अनेक ठिकाणी एकामागून एक शेतकरी आंदोलने झाली यातील बहुतांश चळवळी इंग्रजांविरुद्ध होत्या अनेक वृत्तपत्रांनी शेतकऱ्यांचे शोषण, सरकारी अधिकाऱ्यांची पक्षपाती वागणूक आणि शेतकऱ्यांचा संघर्ष ठळकपणे आपल्या पत्रांतून प्रसिद्ध केला होता इंडिगो बंड, पबना बंड, तेभागा आंदोलन, चंपारण सत्याग्रह, बारडोली सत्याग्रह आणि मोपला बंडखोरी ही प्रमुख शेतकरी चळवळी म्हणून ओळखली जाते 1918 चा खेडा सत्याग्रह गांधीजींनी सुरू केला होता तर 'मेहता बंधू (कल्याण जी आणि कुंवर जी) यांनीही 1922 मध्ये बारडोली सत्याग्रह सुरू केला. पुढे या सत्याग्रहाचे नेतृत्व सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्याकडेच राहिले.

स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटिश राजवटीने भारताच्या कृषी अर्थव्यवस्थेचा गळा घोटला होता. सर्वसामान्य शेतकरी नेहमीच दुष्काळ आणि उपासमारीच्या उंबरठ्यावर उभा राहिला. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली या शेतकरी वर्गाने ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध जोरदार संघर्ष केला हे शेतकरी स्वतंत्र भारतातील राजकीय पक्षांसाठी सर्वात मोठी व्होट बँक बनले. आज कोणतेही सरकार किंवा राजकीय पक्ष शेतकऱ्यांच्या विरोधात

एक शब्दही बोलू शकत नाही. मात्र जागतिकीकरण आणि उदारीकरणानंतर अर्थव्यवस्थेतील शेतकऱ्यांचे महत्त्व कमी होऊ लागले आंतरराष्ट्रीय दबावाखाली, सरकारांनी असे करार केले आहेत ज्या अंतर्गत शेतकऱ्यांना अनुदान आणि संरक्षण सतत कमी होत आहे शेतीतील घटत्या उत्पन्नाचा सामना करण्यासाठी शेतकरी नगदी पिकांकडे आकर्षित होत आहेत मात्र नगदी पिकांवर मोठा खर्च येत असल्याने कर्जाच्या विळख्यात अडकून आत्महत्या करण्यास भाग पाडले जात आहे. आता शेतकऱ्यांला शेती करण्यात रस नाही. दुष्काळ किंवा पूर, कमी उत्पादन, खराब सिंचन स्थिती, कमी उत्पन्न आणि सरकारी मदत नसणे या शेतकऱ्यांनी त्यांच्या पाच सर्वात मोठ्या समस्यांचे वर्णन केले. मात्र या अहवालानुसार शेतकऱ्यांसाठी वेगळे धोरण तेव्हाही बनवण्यात आले नाही सध्याच्या परिस्थितीत बदल केले नाहीत, तर शेतीचा भ्रमनिरास होण्याची प्रक्रिया अधिक तीव्र होईल, त्याचा थेट परिणाम आपल्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होईल.

भारतातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास आणि त्याची कारणे:

ब्रिटिश राजवटीत वेळोवेळी शेतकऱ्यांच्या चळवळी झाल्या आणि त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावलीच शिवाय ब्रिटिश सत्तेचे तारही हादरले. स्वातंत्र्यापूर्वी शेतकरी चळवळींवर गांधीजींचा स्पष्ट प्रभाव असला तरी ते पूर्णपणे अहिंसक होते याचे कारण हेच होते. 1857 च्या अयशस्वी बंडानंतर, शेतकऱ्यांनी निषेधाचा मोर्चा घेतला, कारण ब्रिटिश आणि संस्थानांच्या सर्वात मोठ्या आंदोलनांचा जन्म त्यांच्या शोषणातून झाला होता प्रत्यक्षात झालेल्या बहुतांश शेतकरी चळवळी इंग्रजांविरुद्ध होत्या देशातील नीळ शेतकऱ्यांचे आंदोलन पवना बंड, तेभागा आंदोलन, चंपारण सत्याग्रह आणि बारडोली या मोठ्या चळवळी झाल्या. महात्मा गांधी आणि वल्लभभाई पटेल यांच्यासारख्या नेत्यांनीही त्यांचे नेतृत्व केले

भारतातील प्रमुख शेतकरी चळवळी

पहिल्या स्वातंत्र्यलढ्यानंतर भारतात ज्या प्रमुख शेतकरी चळवळी झाल्या त्या पुढीलप्रमाणे

इंडिगो चळवळ:

बंगालमध्ये भारतीय शेतकऱ्यांनी ब्रिटिश नीळ उत्पादकांच्या विरोधात हे आंदोलन केले शेतकऱ्यांनी त्यांच्या आर्थिक मागण्यांच्या संदर्भात केलेले हे आंदोलन त्यावेळचे मोठे आंदोलन होते इंग्रज अधिकाऱ्यांनी बंगाल आणि बिहारच्या जमिनदारांकडून जमिनी घेतल्या आणि शेतकऱ्यांना पैसे न देता नीळ शेतीमध्ये काम करण्यास भाग पाडले आणि नीळ उत्पादकांना किरकोळ अग्रिम देऊन त्यांच्याशी करार लिहून घेतले, ज्याची किंमत जास्त होती. या प्रथेला 'दादनी प्रथा' असे म्हणतात.

पबना बंड:

पबना जिल्ह्यातील भाडेकरूंना 1859 मध्ये एका कायद्याद्वारे बेदखल करणे आणि भाडेवाढीपासून काही प्रमाणात संरक्षण मिळाले होते. असे असूनही, जमीनदारांनी त्यांच्याकडून अधिक भाडे वसूल केले आणि त्यांना त्यांच्या जमिनीच्या हक्कापासून वंचित ठेवले इ.स. १८७३ मध्ये पबना येथील युसूफ सराय येथील शेतकऱ्यांनी जमीनदारांच्या अतिरेकाला विरोध करण्यासाठी 'कृषक संघ' स्थापन केला. या संस्थेचे मुख्यकार्य पैसे गोळा करणे आणि सभा आयोजित करणे हे होते

डेक्कन बंड:

महाराष्ट्रातील पूना आणि अहमदनगर जिल्ह्यात गुजराती आणि मारवाडी सावकार अनेक डावपेचांचा अवलंब करून शेतकऱ्यांची पिळवणूक करत होते. डिसेंबर 1874 मध्ये, काळूराम, एक व्याजदार, यांनी न्यायालयाकडून शेतकऱ्यांच्या (बाबा साहिब देशमुख) विरुद्ध घराचा लिलाव करण्याचे फर्मान मिळवले. त्यावर शेतकऱ्यांनी सावकारांविरोधात आंदोलन सुरू केले या सावकारांच्या विरोधात १८७४ मध्ये शिरूर तालुक्यातील करडळ गावातून चळवळ सुरूझाली.

उत्तर प्रदेशातील शेतकरी आंदोलन:

होमरूल लीगच्या कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्नांमुळे आणि गौरीशंकर मिश्रा, इंद्र नारायण द्विवेदी आणि मदन मोहन मालवीय यांच्या दिग्दर्शनामुळे फेब्रुवारी 1918 मध्ये उत्तर प्रदेशमध्ये 'किसान सभा' स्थापन झाली. 1919 च्या शेवटच्या दिवसात शेतकऱ्यांचे संघटित उठाव समोर आले. प्रतापगड जिल्ह्यातील जागीरमध्ये 'नवी धोबी बंद' सामाजिक बहिष्कार ही संघटित कारवाईची पहिली घटना होती. अवध तालुकदारीतील ग्रामपंचायतींच्या नेतृत्वाखाली शेतकरी सभांची प्रक्रिया सुरू झाली यात झिंगुरीपाल सिंग आणि दुर्गपाल सिंग यांची

महत्त्वाची भूमिका होती. परंतु लवकरच बाबा रामचंद्रांचा चेहरा समोर आला. बाबा रामचंद्र यांनी 1920 च्या दशकात उत्तर प्रदेशच्या शेतकरी चळवळीला सर्वाधिक बळ दिले. त्यांच्या वैयक्तिक प्रयत्नांमुळे 17 ऑक्टोबर 1920 रोजी प्रतापगड जिल्ह्यात 'अवध किसान सभा' स्थापन झाली. प्रतापगड जिल्ह्यातील 'खारगाव' हे किसान सभेचे प्रमुख केंद्र होते. जवाहरलाल नेहरू, गौरीशंकर मिश्रा, माता बादल पांडे, केदारनाथ आदींनी आपल्या पाठिंब्याने या संघटनेला बळ दिले. हरदोई, बहराइच, आणि सीतापूर जिल्ह्यांत अवधच्या शेतकऱ्यांनी भाडे वाढवून शेतमालाच्या स्वरूपात भाडे वसूल करण्यासाठी 'एक आंदोलन' नावाची चळवळ सुरू केली. या चळवळीत काही जमीनदारांचाही सहभाग होता. या चळवळीचे प्रमुख नेते 'मदारी पासी' आणि 'सहदेव' होते. हे दोघेही खालच्या जातीचे शेतकरी होते.

मोपला बंड:

केरळच्या मलबार भागात, मोपला लोकांनी 1920 मध्ये उठाव केला. सुरुवातीला हे बंड ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध होते. या आंदोलनाला महात्मा गांधी, शौकत अली, मौलाना अबुल कलाम आझाद आदी नेत्यांनी पाठिंबा दिला होता. या चळवळीचे प्रमुख नेते 'अली मुसलियार' होते. 15 फेब्रुवारी 1921 रोजी सरकारने खिलाफत आणि कॉंग्रेसचे नेते याकुब हसन यांच्या विरोधात प्रतिबंधात्मक आदेश लागू केले. यू.के. गोपाल मेनन, पी. मोइदीन कोया आणि के. माधवन नायरला अटक केली. यानंतर आंदोलन स्थानिक मोपला नेत्यांच्या हाती गेले. 1920 मध्ये या चळवळीने हिंदू-मुस्लिम यांच्यात जातीय चळवळीचे रूप धारण केले, परंतु लवकरच ही चळवळ चिरडली गेली.

कुका बंडखोरी:

भगत जवाहरमल हे ब्रिटिश सरकारशी शेतीशी संबंधित समस्यांशी लढा देण्यासाठी स्थानिक केलेल्या या संघटनेचे संस्थापक होते. 1872 मध्ये त्यांचे शिष्य बाबा रामसिंग यांनी इंग्रजांना कठोरपणे तोंड दिले. नंतर त्याला तुरुंगात टाकण्यात आले आणि रंगून (आताचे यंगून) येथे पाठवण्यात आले, जेथे 1885 मध्ये त्याचा मृत्यू झाला.

रामोसी शेतकऱ्यांचा उठाव:

महाराष्ट्रात वासुदेव बळवंत फडके यांच्या नेतृत्वाखाली रामोसी शेतकऱ्यांनी जमीनदारांच्या अत्याचाराविरुद्ध उठाव केला होता.

रंपाची बंडखोरी:

सीताराम राजू यांच्या नेतृत्वाखाली आंध्र प्रदेशात वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध हे बंड झाले. जे 1879 ते 1920-22 पर्यंत तुरळकपणे चालू राहिले. रामप्यांना 'मुत्ता' आणि त्यांच्या जमीनदारांना 'मुत्तदार' म्हणत. सुलिहनेने रम्पाच्या बंडाची कारणे तपासली त्यांनी नवीन जमीनदार काढून जुने जमीनदार कायम ठेवण्याची शिफारस केली.

ताना भगत चळवळ:

ही चळवळ 1914 मध्ये सुरू झाली. वाढीव भाडे आणि चौकीदारी कराच्या विरोधात हे आंदोलन करण्यात आले. या चळवळीचे प्रवर्तक 'जना भगत' होते, ज्याला कधी 'विरसा', कधी 'जामी' तर कधी 'केसर बाबा' असे म्हटले जाते. याशिवाय बलराम भगत, गुरुक्षिणी भगत आदी नेते या चळवळीशी जोडले गेले. 'मुंडा आंदोलन' संपल्यानंतर सुमारे 13 वर्षांनी 'ताना भगत आंदोलन' सुरू झाले. ही एक धार्मिक चळवळ होती. ज्याची राजकीय उद्दिष्टे होती. आदिवासींना संघटित करण्यासाठी नवा 'पंथ' निर्माण करण्याची ही चळवळ होती. या अर्थाने हा बिरसा मुंडा चळवळीचा विस्तार होता. मुक्ती संग्रामाच्या काळात बिरसा मुंडा यांनी आदिवासी संप्रदायाच्या स्थापनेसाठी समाजाचे आदर्श आणि नियम मांडले होते.

तेभागा आंदोलन:

शेतकरी आंदोलनांपैकी 1946 ची बंगालची तेभागा चळवळ ही सर्वात शक्तिशाली चळवळ होती, ज्यामध्ये शेतकऱ्यांनी 'फ्लायड कमिशन'च्या शिफारशीनुसार एक तृतीयांश भाडे कमी करण्यासाठी संघर्ष सुरू केला. हे आंदोलन म्हणजे जोतदारांविरोधातील वाटेकरींचे आंदोलन होते. या चळवळीचे महत्त्वाचे नेते म्हणजे कंसाराम सिंग आणि भवन सिंग. बंगालचे तेभागा आंदोलन हे पीकातील दोन तृतीयांश पीक अत्याचारित भागधारकांना मिळावे यासाठीचे आंदोलन होते. बंगालच्या 28 पैकी 15 जिल्ह्यांमध्ये, विशेषतः उत्तरेकडील

आणि किनारपट्टीच्या सुंदरबन प्रदेशांमध्ये ते पसरले होते. 'किसान सभे'च्या आवाहनावर झालेल्या या आंदोलनात सुमारे ५० लाख शेतकरी सहभागी झाले होते आणि या आंदोलनाला शेतमजुरांचाही मोठा पाठिंबा मिळाला होता.

तेलंगणा आंदोलन

आंध्र प्रदेशात जमीनदार आणि सावकारांच्या शोषणाच्या धोरणाविरुद्ध आणि भ्रष्ट अधिकाऱ्यांच्या अत्याचाराविरुद्ध हे आंदोलन 1946 मध्ये करण्यात आले. 1858 नंतरच्या शेतकरी चळवळींचे स्वरूप पूर्वीच्या आंदोलनपेक्षा वेगळे होते. आता शेतकरी कोणत्याही मध्यस्थाशिवाय स्वबळावर लढू लागले. त्यांच्या बहुतांश मागण्या आर्थिक होत्या राजकीय ताकद नसल्यामुळे शेतकरी चळवळीने ब्रिटिशांच्या वसाहतीला विरोध केला नाही. शेतकऱ्यांच्या लढ्यामागचा हेतू व्यवस्थापरिवर्तनाचा नव्हता, तर त्यांना यथास्थिती कायम ठेवायची होती. ठोस विचारसरणीचा, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय कार्यक्रमाचा अभाव या चळवळींच्या अपयशामागे होता.

बिजोलिया शेतकरी आंदोलन:

प्रसिद्ध क्रांतिकारक विजयसिंह पथिक यांच्या नेतृत्वाखाली ही 'शेतकरी चळवळ' भारतभर प्रसिद्ध झाली. 1847 पासून बिजोलिया शेतकरी चळवळ सुरू झाली आणि जवळपास अर्धशतक चालली. या चळवळीत शेतकऱ्यांनी ज्या पद्धतीने त्याग आणि बलिदानाची भावना मांडली, त्याची उदाहरणे अपवाद म्हणून सापडतात. निरंकुश नोकरशाही आणि निरंकुश सरंजामदार यांच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी ज्या पद्धतीने संघटित होऊन लढा दिला तो इतिहास बनला.

अखिल भारतीय किसान सभा:

1923 मध्ये स्वामी सहजानंद सरस्वती यांनी 'बिहार किसान सभा' स्थापन केली. 1928 मध्ये 'आंध्र प्रांतीय रयोतीश सभा'ची स्थापना एन.जी. रंगाने केले. ओरिसामध्ये मालती चौधरी यांनी 'उत्कल प्रांतीय किसान सभा' स्थापन केली. बंगालमधील 'टेनन्सी ऍक्ट' संदर्भात अक्रम खान, अब्दुर्रहीम, फझलुल्लहक यांच्या प्रयत्नांनी 'कृषक प्रजा पार्टी'ची स्थापना सन 1929 मध्ये झाली. एप्रिल 1935 मध्ये संयुक्त प्रांतात किसान युनियनची स्थापना झाली त्याच वर्षी एन.जी. रंगा आणि इतर शेतकरी नेत्यांनी सर्व प्रांतीय किसान सभांचे विलीनीकरण करून 'अखिल भारतीय शेतकरी संघटना' स्थापन करण्याची योजना आखली.

चंपारण सत्याग्रह:

चंपारण प्रकरण खूप जुनं होतं ब्रिटिश बागायतदारांनी चंपारणच्या शेतकऱ्यांशी एक करार केला होता, ज्यानुसार शेतकऱ्यांना जमिनीच्या 3/20 व्या भागावर नीळ लागवड करणे बंधनकारक होते. याला 'तीनकाठिया पद्धत' असे म्हणतात. 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात रासायनिक रंगांचा शोध आणि वापर यामुळे नीलच्या बाजारपेठेत घसरण झाली ज्यामुळे नील बागायतदारांना त्यांचे कारखाने बंद करावे लागले. शेतकऱ्यांनाही नीळशेतीपासून मुक्ती हवी होती

खेडा सत्याग्रह:

चंपारण नंतर गांधीजींनी 1918 मध्ये खेड्यातील शेतकऱ्यांच्या समस्यांबाबत चळवळ सुरू केली गांधीजींनी आपला पहिला खरा 'किसान सत्याग्रह' खेड्यात सुरू केला खेड्यातील कुणबी-पाटीदार शेतकऱ्यांनी सरकारकडे भाड्यात सवलत देण्याची मागणी केली, पण एकही सवलत मिळाले नाही. 22 मार्च 1918 रोजी गांधीजींनी खेडा चळवळीची सूत्रे हाती घेतली सरदार वल्लभभाई पटेल आणि इंदु लाल याज्ञिक हे इतर मित्र होते. 22 मार्च 1918 रोजी नडियाद येथील सर्वसाधारण सभेत गांधीजींनी शेतकऱ्यांचे भाडे न देण्याची सूचना केली भाडे न भरण्याचा पहिला नारा स्थानिक नेते मोहन पंड्या यांनी खेडातील कापरगंज तालुक्यात दिला.

बारडोली सत्याग्रह :

सुरत (गुजरात) च्या बारडोली तालुक्यात 1928 मध्ये, शेतकऱ्यांनी 'लगान' न भरण्याची चळवळ सुरू केली होती. या आंदोलनात केवळ 'कुणबी-पाटीदार' जातीतील जमीन मालक शेतकरीच नाही तर 'कलिराज' (काळे लोक) जमातीचे लोकही सहभागी झाले होते. बारडोली सत्याग्रह ही संपूर्ण राष्ट्रीय चळवळीतील सर्वात संघटित व्यापक आणि यशस्वी चळवळ आहे. बारडोलीचे 'मेरता बंधू' (कल्याण जी आणि कुंवर जी) आणि दयालजी यांनी 1922 पासून शेतकऱ्यांच्या समर्थनार्थ चळवळ सुरू केली होती पुढे त्यांचे नेतृत्व सरदार

वल्लभभाई पटेल यांनी केले. बारडोली परिसरात कालीप्रजा जमाती राहत होती, ज्यांना 'हाली पद्धती' अंतर्गत उच्च जातींसोबत वडिलोपार्जित मजूर म्हणून काम करावे लागत होते

तेलंगणाचे शेतकरी आंदोलन

हैदराबाद संस्थानातील तेलंगणात दुसऱ्या महायुद्धानंतर ही चळवळ सुरू झालीयाठिकाणी शेतकऱ्यांकडून कवडीमोल भावात धान्य लुटले जात असल्याने त्यांच्यात नाराजी पसरली या आंदोलनाचे तात्कालिक कारण म्हणजे 'कम्युनिस्ट नेता' कमरिया यांची पोलिसांनी केलेली हत्या. शेतकऱ्यांनी पोलिस आणि जमीनदारांवर हल्ले केले आणि हैदराबाद संस्थान रद्द करून ते भारताचा भाग बनवण्याची मागणी केली. तेलंगणा शेतकरी चळवळीने भारतीय इतिहासातील सर्वात प्रदीर्घ गनिमी शेतकरीयुद्ध पाहिले.

महेंद्रसिंग टिकैत यांच्या चळवळी:

1987 मध्ये पश्चिम उत्तर प्रदेशातील मुझफ्फरनगरमधील कर्णुखेडी गावात वीज प्रकल्प जळून खाक झाल्याने शेतकरी वीज संकटाचा सामना करत होते. 1 एप्रिल 1987 रोजी महेंद्रसिंग टिकैत या शेतकऱ्यांनी सर्व शेतकऱ्यांना पॉवर हाऊसचा घेराव करण्याचे आवाहन केले. हा तो काळ होता जेव्हा खेड्यात वीज उपलब्ध नव्हती. अशा परिस्थितीत लाखोंच्या संख्येने शेतकरी बघायला जमले. खुद्द टिकैतलाही याची कल्पना नव्हती. यानंतर शेतकऱ्यांना टिकैतच्या रूपाने एक मोठा शेतकरी नेता मिळाला आणि आपणही मोठे आंदोलन करू शकतो, असे वाटले. जानेवारी 1988 मध्ये, शेतकऱ्यांनी त्यांच्या नवीन संघटनेच्या भारतीय किसान युनियनच्या झेंड्याखाली मेरठमध्ये 25 दिवसांचे धरणे आयोजित केले. त्याची आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही चर्चा झाली. त्यात भारतभरातील शेतकरी संघटना आणि नेते सहभागी झाले होते. सन १९६७ पासून सरकारने त्यांच्या शेतमालाचा भाव निश्चित करावा अशी शेतकऱ्यांची मागणी होती. सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे टिकैत हे एक अराजकीय शेतकरी नेते होते त्यांनी कधीही कोणताही राजकीय पक्ष स्थापन केला नाही.

निष्कर्ष:

वसाहतीच्या काळातही शेतकऱ्यांनी आपल्या मागण्यांसाठी अनेकदा आंदोलने केली आहेत परंतु स्वातंत्र्यानंतर शेतकऱ्यांच्या नावाने आंदोलने झाली त्यांचीही आंदोलने हिंसक आणि अधिक राजकीय प्रेरित होती या हालचालींची अनेक कारणे होती. जमीनदारी क्षेत्रातील शेतकऱ्यांना जास्त भाडे, बेकायदेशीर कर आकारणी, मनमानी बेदखल आणि न मिळालेले मजूर यांचा सामना करावा लागला याशिवाय सरकारने मोठ्या प्रमाणावर जमीन महसूलही लावला. ब्रिटिश आर्थिक धोरणांमुळे पारंपारिक हस्तकला आणि इतर लहान उद्योगांना दडपून टाकण्यात आल्यावर चळवळी उभ्या राहिल्या, ज्यामुळे मालकीमध्ये बदल झाला आणि शेतकऱ्यांवर कर्ज आणि शेतजमिनीचा बोजा वाढला आणि शेतकऱ्यांची गरिबी वाढली. ब्रिटिश सरकारची आर्थिक धोरणे जमीनदार आणि सावकारांच्या बाजूने होती आणि शेतकऱ्यांचे शोषण करत होती. या अन्यायाविरुद्ध शेतकऱ्यांनी अनेक वेळा उठावही केले. भारतात सध्या भारतातील जनतेने निवडून दिलेले सरकार आहे, ते वसाहतवादी शोषक प्रवृत्तीपासून दूर आहे त्यामुळे शेतकऱ्यांचे प्रश्न लवकर सोडवण्याचे प्रयत्न सरकार करीत आहे.

संदर्भ:

- घनश्याम शहा, भारतातील सामाजिक चळवळी, सेज प्रकाशन दिल्ली, 2004
- प्राची चिकटे, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड प्रकाशन, पुणे, 2008
- डॉ. अनिल कठारे, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास विद्या बॉक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2009
- एम. एस. राव, भारतातील सामाजिक चळवळी, मनोहर पब्लिकेशन, 2000
- डॉ. विजय मारुळकर व डॉ. दयावती पाडळकर, भारतातील सामाजिक, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१९
- जोशी शरद, शेतकरी संघटना- विचार आणि कार्यपद्धती, शेतकरी प्रकाशन, अलिबाग, 1988
- व्होरा राजेंद्र आणि पळशीकर सुहास महाराष्ट्रातील सत्तांतर, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई 1999
- डॉ. साळुंखे सजेंराव समाजशास्त्रीय मुलभूत संकल्पना नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, १९९६
- Narain V. A., Social History of Modern India, Meerut Meenakshi Prakashan, 1972.
- <https://www.baliraja.com/node/1641>

-
- <https://www.loksatta.com/sampadkiya/athour-mapia/farmers-movement-in-western-india-1980-2014-1225119/>
 - <http://oldror.lbp.world/UploadedData/136.pdf>
 - <https://spardhapariksha.org/%E0%A4%B6%E0%A5%87%E0%A4%A4%E0%A4%95%E0%A4%B0%E0%A5%80-%E0%A4%9A%E0%A4%B3%E0%A4%B5%E0%A4%B3/>
 - <http://driktopcollege.in/pol/sites/default/files/university%20question%20papers/farmer%27s%20movements%20-%20shodhganga.pdf>
 - https://www.weeklysadhana.in/view_article/reasarch-on-farmer's-movements
 - <https://vishwakosh.marathi.gov.in/34079/>
 - https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4%E0%A4%BE%E0%A4%A4%E0%A5%80%E0%A4%B2_%E0%A4%B6%E0%A5%87%E0%A4%A4%E0%A4%95%E0%A4%B0%E0%A5%80_%E0%A4%B8%E0%A4%82%E0%A4%98%E0%A4%9F%E0%A4%A8%E0%A4%BE